

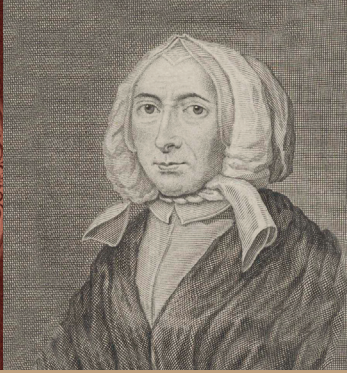
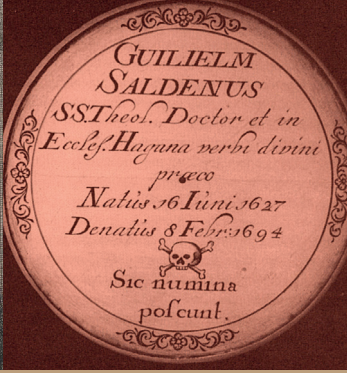
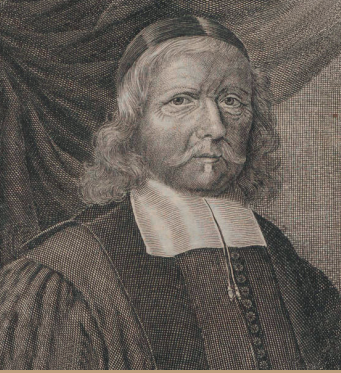
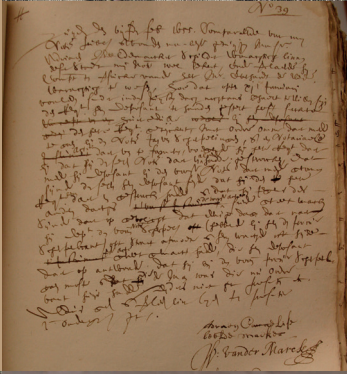
Groot Interest,
OFTE
Het Zalig Deel aan Christus.
Getoetst en aangewezen, tuse het heest/ ende hoe
te berisphen.
Met een Vertoogh/ hoe met Godt
uydrucklijck een Verbondt te maachten
In 't Engelsch beschreven,
Door **WILLEM GUTHRY**, Dienaar
des Euangeliums in *Schotland.*
Hier zijn by gevoegt twee *Aanhangsels*
van *Exempelen*, van Godts krachtige
Trekkings tot Christus.
Alles in 't *Neerlandts* Vertaalt
Door **Mr. JAKOBUS KOELMAN**, Dienaar Jesu
Christi in zijn Gemeente tot *Sluys in Vlaanderen*
Den *Tweeden* Druck vermerdert / ook met de

Encyclopedie

III Nadere Reformatie

THEMA'S A - K

Inhoud

Inleiding 9

Praktische handleiding 11

Auteurs 12

A

Aanbod van genade 15

Aanneming tot kind 21

Aanvechting 31

Abortus 40

Almanak 42

Ambt aller gelovigen 43

Ambtsdragersverkiezing 46

Ambtskleding 48

Antichrist 52

Antinomianisme 55

Apocriefen 59

Apostolische Geloofsbelijdenis 65

Apostolische Kerk 67

Armenzorg 69

Astrologie 73

Atheïsme 75

Attestatie 79

Autobiografie 85

Avondmaal 89

Avondmaalsformulier 98

Avondmaalsloodjes 99

Avondmaalspraktijk 101

B

Beeld 111

Begrafenispenning 113

Begrafenisrituelen 114

Bekering 118

Belijdeniscatechese 126

Belijdenis des geloofs 129

Beroepsethiek 132

Bevinding 135

Bid- en dankdagen 139

Bijbel 145

Bijbelgebruik 153

Bijbelvertaling 160

Bijgeloof 170

Biografie 178

Boekdruckers 182

Boekencensuur 183

Boekgeschiedenis 191

Boekillustraties 197

Brabant 211

C

Cartesianisme 221

Catechese 225

Catechiseermeester 230

Celibaat 231

Censura morum 234

Christologie 238

Classificatiemethode 242

Classis 247

Collecte 251

Collegium qualificatum 252

Congregationalisme 255

Consciëntie 257
Consciëntievrijheid 261
Covenanters 267
Crematie 272
Cultuur 276

D

Dagboek 283
Dansen 285
Diacones 294
Diakenambt 297
Dobbelen 299
Doodsverlangen 310
Doop 315
Doopformulieren 319
Doopgetuige 324
Dooplid 326
Doopnaam 328
Dooppraktijk 329
Doopsgezinden 336
Dordtse Kerkorde 343
Dordtse Leerregels 348
Drenthe 350
Drie-eenheid 351
Drinken 359
Duitse klerk 363
Duits Piëtisme 365
Duivel 370

E

Echtscheiding 375
Economie 378
Emancipatie 382
Emblematiek 386
Emotie 390
Engelen 398
Eredienst 401
Evangelie 406
Exegese 412
Exempel 422

F

Filosofie 435
Franstalig Piëtisme 441
Friesland 443

G

Gebed 459
Geestelijke goederen 468
Gelderland 475
Geloof 481
Gemeente 486
Geneeskunde 488
Geschiedschrijving 510
Gezangen 519
Gezelschap 524
Gezin 529
Gezinsgodsdienst 531
Glorieuze Revolutie 541
Godsleer 543
Grafzerk 553
Groningen 558

H

Haardracht 571
Handel 573
Handelscompagnieën 579
Heidelbergse Catechismus 585
Heiligmaking 592
Heilsorde 595
Heilszekerheid 603
Hermeneutiek 609
Historische doorwerking 618
Homiletiek 623
Homoseksualiteit 637
Huwelijk 648

I

Independentisme 657
Interconfessionaliteit 660
Internationaliteit 664
Islam 668

J

Jeugd 677
Jodendom 679

K

Kaapvaart 685
Kaartspel 689
Kanttekeningen 697
Kenmerken 706
Kerk 715
Kerkelijke feestdagen 726
Kerkrecht 731
Kerkvaders 734
Kermis 738
Klassieken 743
Kleding 752
Kloosterwezen 755
Koloniën 758
Kort Begrip 764
Krant 767
Kunst 769

Fotoverantwoording 771

Inleiding

Oorspronkelijk was het de bedoeling dat er een eendelige *Encyclopedie Nadere Reformatie* zou uitkomen. Al vrij snel werd duidelijk dat dit onbegonnen werk was en werd besloten tot een tweedelige uitgave, waarbij het eerste deel de biografische lemmata zou bevatten en het tweede deel de thematische lemmata. Maar ook deze opzet schoot tekort. Gaandeweg werd de noodzaak gevoeld om de biografieën in twee delen het licht te doen zien. Intussen zijn die respectievelijk in 2015 en 2016 verschenen.

In de 'Inleiding' van het tweede deel schreven wij dat het derde deel de thema's zou bevatten. Maar ook daarmee zaten wij er naast. Het thematische gedeelte van de *ENR* zal eveneens uit twee delen gaan bestaan. Met de verschijning van dit deel komt het eerste daarvan voor het lezerspubliek beschikbaar. Hierin staan conform het eerste biografische deel de bijdragen die beginnen met de letters A-K.

Het eerste deel zag in 2015 en het tweede deel in 2016 het licht. Door allerlei belemmerende factoren is het ons niet gelukt om de vaart erin te houden. Wij zijn dankbaar dat het in elk geval is gelukt om dit derde deel in 2020 te laten verschijnen. Zoals het er nu naar uitziet, is de mogelijkheid reëel dat het vierde en laatste deel eind 2021 in roulatie wordt gebracht.

De inleidingen in de eerste twee delen gelden ook voor dit derde deel, uiteraard voor zover ze niet uitsluitend van toepassing zijn op de biografische bijdragen. In tegenstelling tot de vorige twee delen hebben wij de auteurs van de thematische lemmata veel vrijheid gelaten inzake de opzet en de omvang van hun verhaal. Het totale aantal thema's dat behandeld wordt komt uit op zo'n 260. Er is dan ook een zo groot mogelijke variëteit in onderwerpen nagestreefd. Uiteraard zullen er altijd desiderata blijven bestaan. Het mag echter wel opgemerkt worden dat de laatste twee delen van deze encyclopedie in aanzienlijke mate uniek zijn. Weliswaar is er in het verleden ooit één bundel over theologische aspecten van de Nadere Reformatie verschenen, maar daarbij is het dan ook gebleven. Met de thematische lemmata van deze encyclopedie wordt een heel groot onbekend gebied ontsloten. Vanzelfsprekend is het onze wens dat de thematische delen (toekomstige) onderzoekers zullen inspireren om het onderzoek te verdiepen.

Tot slot spreken wij onze dank uit aan het adres van de uitgever, de correctrice, de vormgever, de beeldredacteur en vooral aan de auteurs, die het eigenlijke werk hebben verricht.

Praktische handleiding

Om een zo breed mogelijk lezerspubliek te dienen, is zoveel als mogelijk was afgezien van wetenschappelijk jargon, en wordt achter boektitels, spreuken en dergelijke in vreemde talen de Nederlandse vertaling tussen teksthaken toegevoegd. Het strookt met de aard van thematische lemmata dat citaten daarin op grotere schaal voorkomen dan in biografische bijdragen. De uniformiteit in opzet die bij de laatste toegepast is, hebben wij in dit en het komende deel losgelaten. Dit leek ons de afwisseling en de leesbaarheid te bevorderen. Na de gewone tekst volgen wel steeds een literatuuropgave en – in geval van nieuw onderzoek – verwijzingen naar archivalia. Beide kopjes hiervan worden in vet als volgt afgekort: **Arch.** en **Lit.**

Er is getracht om overlappingsen te vermijden. In de praktijk bleek dat niet altijd eenvoudig te zijn. Het aantal en de omvang ervan zijn zoveel mogelijk beperkt gehouden. Soms is er een verwijzing naar een ander lemma.

Wanneer in een lemma een persoon die in een van de eerste twee delen is beschreven, voor het eerst ter sprake gebracht wordt, volgt achter zijn naam een *. Voor de weergave van Bijbelteksten is gebruikgemaakt van de Bijbeluitgave van de Gereformeerde Bijbelstichting.

Bij de literaturopgave is er naar gestreefd om de meest recente van belang zijnde publicatie te vermelden en om alle daarin genoemde lite-

atuur weg te laten. Soms vond een auteur het echter dienstig om meer publicaties te noemen en in sporadische gevallen wordt een uitputtend overzicht van de literatuur gegeven. Onder **Lit.** worden uitsluitend publicaties vermeld die in boek- of artikelvorm zijn verschenen. Internetbronnen worden wegens hun onzekere continuïteit genegeerd.

De in dit deel gebruikte afkortingen zijn:

- APPS* = *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, J. Reitsma en S.D. van Veen, acht delen, Groningen 1892-1899
- APSZH* = *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, 1621-1700*, W.P.C. Knuttel, zes delen, 's-Gravenhage 1908-1916
- CA* = *Classicale Acta*
- FS* = *Friese Synodeverslagen*, J.J. Kalma, drie delen, Leeuwarden 1987-1990
- i.h.b. = in het bijzonder
- inv.nr(s). = inventarisnummer(s)
- nr. = nummer
- reg. = register
- z.p. = zonder plaats

Lijst van auteurs

Prof. dr. A. Baars
Drs. D. Baarsen
Prof. dr. A.J. Beck
Drs. C.C. Bremmer
Dr. G.A. van den Brink
Dr. R. Bisschop
Dr. C. van den Broeke
Dr. F.G.M. Broeyer
Dr. M. van Campen
Dr. H. Florijn
Dr. A. Goudriaan
Dr. W. Heijting
Dr. P.C. Hoek
Drs. P.H. op 't Hof
Prof. dr. W.J. op 't Hof
Drs. F.W. Huisman
Dr. H. de Jong
Dr. L.J. Joosse
Dr. J. van de Kamp
Dr. R.W. de Koeijer
Prof. dr. M.J. van Lieburg
Drs. C.J. Meeuse
Prof. dr. A. de Reuver
Drs. A.A. van der Schans
Dr. J. van Sluis
Prof. dr. W. van 't Spijker
Dr. H. Uil
Dr. L.J. van Valen
Prof. dr. W. Verboom
A. Verwijs
Prof. dr. W. van Vlastuin
Dr. D. de Vos
Dr. P. de Vries
B. van Wijk
Dr. R.E. van der Woude

A

AANBOD VAN GENADE

Reformatie

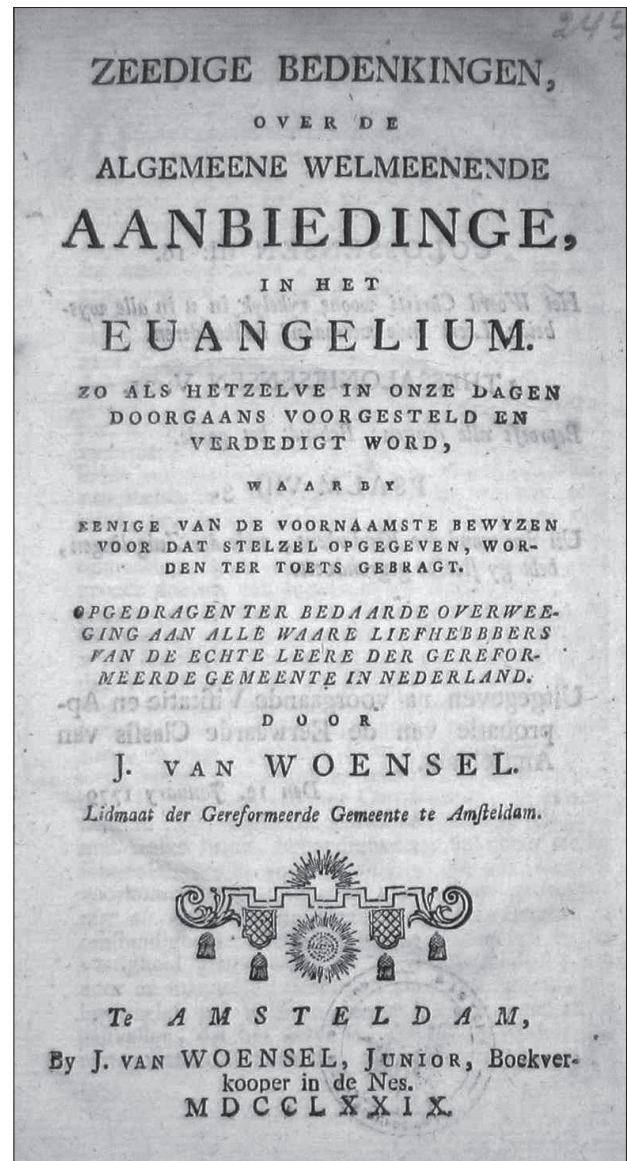
Hoewel reformatoren als Maarten Luther en Johannes Calvijn terdege beseften dat de verkondiging en aanbieding van Gods genade in het evangelie niet bij alle hoorders een heilzaam gehoor vond, hadden zij over de ruime adresering van dit aanbod geen enkele aarzeling. In een preek over Johannes 3:16 onderstreept Luther dat God Zijn Zoon gegeven heeft aan de wereld. Hij gaf Hem niet aan de duivel of aan de honden, ook niet aan de engelen en evenmin aan heiligen, maar aan mensen die tot die zondige wereld behoren. Alles wat menskind heet, mag dit geschenk aannemen. Wie betwijfelt of God met dit geschenk ook hem wel op het oog heeft, maakt God tot een leugenaar.

Calvijn blijft niet achter bij Luther. Ook hij is van oordeel dat Christus allen zonder onderscheid het heil aanbiedt en dat Hij Zijn armen uitstrekt om allen te omvatten. Waar God met de stem van Zijn evangelie als uit de hemel tot ons spreekt, gebiedt Hij ons in een gekruiste Zaligmaker te geloven. Zowel voor Luther als voor Calvijn is het aanbod van genade royaal en onvoorwaardelijk, maar is het tegelijk in die zin voorwaardelijk, dat het pas tot heil strekt wanneer het in geloof wordt toegeëigend.

De Dordtse Leerregels bewegen zich in ditzelfde spoor: 'Zovelen er door het evangelie geroepen worden, die worden ernstig geroepen.' In dit evangelie wordt Christus aangeboden en betoont Hij ernstig en waarachtig wat Hem aangenaam is, namelijk dat de geroepenen tot Hem komen. Allen die tot Hem komen en geloven, belooft God de rust der zielen en het eeuwige leven.

Willem Teellinck

Wat de Nadere Reformatie betreft valt allereerst te wijzen op de vader van de beweging, Willem Teellinck*. Naar zijn overtuiging wordt de evangeliebelofte van de vergeving der zonden aan

alle zondaren zonder onderscheid voorgesteld en onvoorwaardelijk aangeboden, onder de conditie van geloof. Met recht tekent W.J. op 't Hof in zijn studie over Teellincks theologische opvattingen aan dat deze omschrijving een evi- dente paradox bevat. Enerzijds wordt de belofte immers vrij en onvoorwaardelijk genoemd. Anderzijds wordt er een conditie aan verbonden. Wat Teellinck met deze schijnbare tegenstelling wil zeggen, is dat de evangeliebelofte iedereen onvoorwaardelijk wordt aangeboden, maar dat de toepassing ervan geschiedt in de weg van het

geloof – welk geloof overigens zelf eveneens als genadegave wordt aangemerkt. Zinspelend op de puriteinse uitdrukking ‘free offer of grace’ [vrij aanbod van genade], maakt Teellinck elders gewag van het ‘vrye offer der genade in Christo’, dat God zonder onderscheid laat uitgaan tot alle mensen die verslagen van hart zijn en Hem zoeken. Hoe ruim het aanbod ook is en hoe algemeen de beloften ook geadresseerd zijn, het gaat erom dat ze landen in een verlegen hart en aangenomen worden in een behoeftig geloof. Wie ook maar enigszins gevoelt dat hij door de vurige slang met ‘den stekel der sonde’ is gestoken, die krijgt van Teellinck de permissie: ‘soo slaet u oogen opwaerts op dese metale slanghe den ghecruysten Christum, die wel machtich is u te genesen’. Zo nodigt hij zondaren om Christus aan te nemen. En hij doet dat niet op eigen gezag, maar op gezag van Gods welgevallen. Hij weet hoezeer het God behaagt dat Christus wordt aangenomen, maar dan wel zoals God Hem aanbiedt, namelijk zowel tot vergeving van zonden als tot een godvruchtig leven. Dit conditionele tweevoud is naar Teellincks gevoelen pertinent bij het algemene aanbod inbegrepen. Aan ieder wordt zonder onderscheid de belofte van het evangelie voorgesteld, aan ‘Jan, Piet en Klaas’, zoals hij formuleert. Ze ligt dus voor het grijpen. Maar wie er rechthebbend en in onbekeerlijkheid naar grijpt, die grijpt ernaast.

Gisbertus Voetius

De man die als de spil van de Nadere Reformatie te beschouwen is, Gisbertus Voetius*, heeft zich wel uitvoerig bezonnen op de inwendige roeping, maar hij heeft zijn gedachten over de uitwendige roeping en over het aanbod van genade niet expliciet gethematiseerd. Hoe hij over de zaak zelf dacht, is echter geen vraag. Als jongste deelnemer aan de nationale Synode van Dordrecht plaatste ook hij zijn handtekening onder de eerste tekstredactie van de Dordtse Leerregels en zo stemde hij met de inhoud in. Hoezeer hem dat ernst was, blijkt uit zijn *Proeve vande cracht der godtsalicheyt* (1628), waarin hij de vin-

nige kritiek van Daniël Tilenus op de Leerregels op alle onderdelen weerlegt.

Jodocus van Lodensteyn

Hoe Voetius’ leerling Jodocus van Lodensteyn* over het thema dacht, wordt duidelijk uit zijn preek over ‘de grootste en dierbare beloften’ naar aanleiding van 2 Petrus 1:4. Wie geen vrijmoedigheid heeft zich Gods beloften toe te eigenen, verzekert hij dat men die ‘Spijse’ niet verkrijgt door ‘grootte moeyte, of veel wercks’, maar op een heel eenvoudige manier, namelijk alleen maar door honger. En degenen die vanwege eigen onwaardigheid betwijfelen of de beloften ook voor hen persoonlijk zijn bedoeld, voegt hij toe: ‘wie sluyt u uyt’? Ook in de overdenkingen die hij in het jaar 1659 bijna dagelijks optekende, klinkt hetzelfde geluid. In de overdenking van ‘12 febrewari’ doet hij de oproep (vooral aan zijn eigen ziel) om toch nooit te twijfelen aan de persoonlijke adressering van de belofte. Als er van enige voorwaarde sprake is, betreft dat het verlangen om zich de belofte in geloof toe te eigenen. Alleen als de aangeboden belofte in hongerend geloof wordt aangenomen, krijgt men deel aan ‘den gehelen Christum’ en aan al Zijn weldaden.

Jacobus Koelman

In soortgelijke zin laat Jacobus Koelman* zich uit in zijn uitvoerige dedicatie aan de gemeente van Sluis in *De staat en geneezing van een verlaten ziel* (1687), waarin hij een vertaling levert van een werk van de puritein Joseph Symonds. Deze opdracht is in 1717 separaat uitgegeven onder de titel *De natuur en gronden des geloofs*. Daarin verklaart Koelman dat niemand Christus aanneemt zonder enigermate te gevoelen dat hij Hem mist, maar niet missen kan. Meteen rekent hij echter af met de gedachte dat Christus alleen zou worden aangeboden aan ontdekte zondaren. De nodigende belofte is algemeen en neemt alle beperking weg. Iedere ziel – hoe weerspannig die tot dusver ook geweest is – wordt bevolen om krachtens die nodigende belofte in de naam van Christus te geloven. En wie het aan

rechte droefheid over de zonde mankeert, die mag zich in geloof tot Christus wenden, en 'hy sal u traanen geven, die hy in sijn flesse sal vergaderen'. Gods aangeboden genade hangt niet van onze tranen af, maar andersom. Anders zou het geen aanbod van genade zijn. Droefheid is vrucht van genade, geen voorwaarde ertoe.

Wilhelmus à Brakel

Wilhelmus à Brakel* heeft in zijn veelgelezen pastoraal-leerstellige hoofdwerk, *Logike latreia, dat is redelyke godts-dienst* (1700), zijn visie op het aanbod van genade helder gepresenteerd. Als hij in het kader van de ecclesiologie het thema van de roeping behandelt, beantwoordt hij de vraag of God allen en een ieder roept die onder de bediening van het evangelie leven, dan wel alleen de uitverkorenen. Van deze laatste beperking is volgens hem geen sprake. God roept ieder die het evangelie hoort. Hier dient men goede nota van te nemen, omdat het vrijmoedigheid biedt om Christus aan te nemen. Dit laatste kan en mag alleen omdat het evangelie aangeboden wordt. Via de stem van de prediker, die een gezant van Christus is, verneemt men niets minder dan de stem van Christus en 'de eygene woorden Godts in de Schriftuyre vervattet'. In de prediking biedt Christus ons Zijn verdiensten en zo de eeuwige zaligheid aan. Tot ieder komt Hij met de nodiging: 'wendet u na my en wordet behouden, neemt my aan, geeft u over aan my'. À Brakel houdt het erop dat er 'een algemeene uytroep' klinkt tot allen, zonder enige beperking. Wie wil, die kome, en wie niet wil, is daar zelf verantwoordelijk voor; hij was genodigd! Het betreft een nodiging waarin de oproep klinkt om Hem aan te nemen Die Zichzelf aanbiedt: 'Want gy siet dat Christus u roept, ende sich u aenbiedt, jae al eerder als ghy eenige begeerte tot hem haddet. Erkent dan die genade ende goedtheyt Godts, neemtse volveerdich aen: En siet de grouwelijke sonde van die, welke op soo grooten salicheyt geen acht en geven, Christum verstoten, ende den Euangelio ongehoorsaem zijn.'

À Brakel vindt de term 'aanbod' kennelijk nog te zwak. De oproep draagt het karakter van een gebod. Wie onder het evangelie leeft, krijgt niet alleen toestemming om te komen, maar krijgt ook het bevel om tot Christus te komen en Hem aan te nemen. Hij tekent hierbij aan dat hij niet bedoelt dat ieder verplicht is te geloven dat Christus voor hem gestorven is, 'Dat sy verre'. Met dit komen tot Christus bedoelt hij veeleer dat men verlegen is om verzoening en zo 'overgaat' in Christus, en zich verlaat op Hem Die een getrouwe Zaligmaker is. God beoogt in deze roep dus niet zonder meer de zaligheid. Wat Hij ermee beoogt, is dat ieder tot Christus de toevlucht neemt, om de zaligheid bij Hem te verkrijgen. Wie dit laatste te beurt valt, is niet alleen uitwendig – in aanbod en gebod – geroepen, maar ook inwendig door de Heilige Geest, als vrucht van genadige verkiezing.

Hermannus Witsius

Bij Hermannus Witsius* treft men een verwante benadering aan. In zijn *Vier boecken, van de verscheyden bedeeeling der verbonden Gods met de menschen* (1686) stelt hij dat alle mensen die onder het evangelie mogen leven, worden geroepen met een 'bevel des geloofs'. Ook voor Witsius heeft het aanbod dus de klem van een gebod. De hoorders worden allen 'gelast' in Christus te geloven, maar dan wel 'langs die weg ende wijze, die in den Euangelio geopenbaert is'. Deze weg behelst zondekennis en de toevlucht tot Christus. De uitwendige roeping is dus stellig van grote betekenis en niet alleen welgemeend maar ook bevelend van aard, maar zij leidt op zichzelf niet tot de gemeenschap met Christus. Tot dit laatste komt het alleen wanneer de uitwendige roeping de inwendige roeping tot 'metgesellinne' heeft, die niet slechts door een 'aenraedende ende gebiedende, maer oock door een uytwerckende kragt des Geestes verrigt wordt'. Dit neemt niet weg dat Witsius het welgemeend aanbod voluit honoreert.

Theodorus van der Groe

Wat voorts de achttiende eeuw aangaat, verdient eerst de visie van Theodorus van der Groe* onze aandacht. In lijn met de gereformeerde traditie weet ook Van der Groe van een krachtdadige roeping, waarbij de Heilige Geest het Woord dat van buiten komt naar het innerlijk van het hart vervoert. Maar hij wacht er zich voor de betekenis van de uitwendige roeping af te zwakken. Die wil hij juist zo positief mogelijk waarderen. In een van zijn brieven schrijft hij dat 'Christus alzoo ruim is in Zijne aanbieding, en zoo onbepaald en generaal in Zijne belofte'. Hij is ervan overtuigd dat God in Zijn Woord alle mensen 'in het algemeen' en 'zonder onderscheid' tot bekering roept. Hij aarzelt niet om hierbij zeer beslist te formuleren. Bij deze roep betuigt God hun 'op de krachtigste wijze onder eedzwering' dat Hij geen lust heeft in de dood van de goddeloze en niet wil dat enigen verloren gaan, maar dat zij allen tot bekering komen. De Heere gaat trouwens nog veel verder. Hij roept niet alleen, maar Hij 'biedt hun zelfs de genade der bekering aan, willende die Zelf in en aan hen door Zijn Heilige Geest werken, wanneer zij zich daartoe aan de bewerking Zijns Geestes willen overgeven, zodat er niemand onbekeerd blijft dan alleen zij die weigeren zich door de Heere te laten bekeren'. Bij deze 'bewerking' door de Geest heeft Van der Groe het oog vooral op de ontdekking aan de zonde. Want hoe algemeen het aanbod ook is, de toe-eigening van de heilsbelofte geschiedt alleen aan een 'arme verloren zondaar'.

Dat Van der Groe ernst maakt met Gods aanzoek en Zijn aanbieding van genade staat buiten kijf. Toch vertonen zijn preken een zekere tweesporigheid. Het krachtige appel wordt namelijk niet zelden afgewisseld door de wensende wijs, in de trant van: 'Och, mocht de Heere Zelf het u maar eens recht doen weten.' Zo'n wens lijkt echter niet zozeer ingegeven door twijfel aan de betrouwbaarheid van het aanbod als wel aan het besef dat de aanvaarding ervan op genade berust. Het betreft een wens die opwelt uit het bewogen hart van een prediker die

niet verzwijgt dat Christus 'duizendmaal gewilliger' is dan 'ooit een zondaar wezen kan'. Ook in zijn wensende wijs gaat een welmenend aanbod schuil.

Alexander Comrie

Vervolgens is stil te staan bij Alexander Comrie*. Al is zijn methode van theologiseren veelal schoolser dan die van Van der Groe, inzake het ruime aanbod van genade doet hij voor hem niet onder. Comrie had in zijn jeugd in Schotland niet voor niets onder het gehoor van de gebroeders Ralph en Ebenezer Erskine vertoefd. Daarvan draagt zijn prediking de sporen. Evenals zij onderscheidt hij het 'recht van toegang' en het 'recht van bezit'. Al komt het laatstgenoemde alleen de gelovigen toe, het 'recht van toegang' bestrijkt een veel ruimere kring. Ieder die het evangelie hoort en tot wie de belofte komt, als een bekendmaking van Gods wil, heeft krachtens die bekendmaking een 'wettig recht' om te komen en zich de belofte toe te eigenen. Alleen de gelovigen zijn 'in het *daadelyke* bezit' van de belofte, maar iedere hoorder heeft uit kracht van het aanbod van vrije genade het recht om 'tot de Genade te vluchten' en die met een 'heilvattendt Geloove' aan te grijpen.

Deze 'algemene aanbieding of het schenken van Christus' wordt aan allen gedaan die het evangelie vernemen, met de bedoeling dat zij zich daarvan bedienen en de gave Gods aannemen en het zegel zetten op Gods getuigenis dat Hij betrouwbaar is. Dit aanbod verleent het recht om deze weldaad voor zichzelf in het bijzonder te omhelzen. Wie dit weigert, verzwaaert Gods oordeel. Het is de Heere Zelf Die 'welmenende, vrij en volkomen' Zichzelf aanbiedt tot een God en Zijn Zoon tot Verlosser, Zijn Geest tot Heiligmaker, Zijn genade hier en de heerlijkheid hiernamaals, 'wachtende den gantschen dag om genadig te zijn'. Wat ons vrijmoedigheid moet geven is niet 'eenige aandoening die wy hebben, niet wat in óns is', maar alleen 'de aanbiedende genade; dat is alleen de grond'.

In zijn *Het A. B. C. des geloofs* (1739) richt

Comrie zich tot zijn gemeente in Woubrugge, met de verzekering dat Jezus Zelf present is: 'O! Woubrugge! segt Jezus, ik hebbe u lang willen vergaderen, ik wil het nogh doen.' In het 'aanbiedendt Woordt' van het evangelie komt Hij heden onder ons 'als in een gevangenhuis'. Hij brengt een ruim pardon mee voor de allergrootste rebellen. Hij zegt: 'Man en Vrouw, Oude ende Jongen [...], hoe groot uwe schuldt is, hier is een *pardon*, wilt gy het aanneemen: ik biede het u welmenende en vrywillig aan, gy hebt niet te doen dan het aan te neemen, mensch! nu wordt de deure des gevangenhuis open gestelt, wee hem! die het *pardon niet wil* aannemen.' Comrie weet wel dat God ons in de Bijbel niet letterlijk bij de naam noemt, maar het verkondigde Woord is niettemin allerpersoonlijkst geadresseerd: 'tot u o mensch! roepe ik en doe aanbieding in dat woordt; wat Jezus u verkondigt, is in 't bysonder tot u gesproken, alsof uw naam en toenaam in den Bybel geschreven stondt'. En Comrie vindt dit persoonlijke aanzoek het eerste dat het hart van een zondaar 'gaande sal maaken'.

Evenals voor Van der Groe is ook voor Comrie het aanbod weliswaar vrij en algemeen, maar vindt het aannemen van de belofte particulier plaats, in het besef van eigen onwaardigheid. De toegang is vrij, maar alleen wie gelooft en zich van zijn zondige staat bewust is, heeft grond om het aangeboden in ontvangst te nemen. In zijn correspondentie met J.L. Verster ontkent Comrie overigens nadrukkelijk dat de boetvaardigheid een vereiste zou zijn om tot Christus te vluchten. Veeleer gaan aanneming van Christus en leedwezen over de zonde met elkaar gepaard. Met zoveel woorden poneert hij: 'Zij die vóór de omhelzing van Jezus en Zijn voldoening, berouw en leedwezen eisen, zijn eigen vrienden van de satan. Want het is zijn werk ons af te houden van een aangeboden Heiland.' Spreekt Comrie zichzelf hier tegen? Of wil hij – in de trant van Koelman – niets anders zeggen dan dat het gebrek aan berouw geen blokkade vormt, maar te meer een reden is om te vluchten tot de Enige

Die bij machte en gewillig is dit gebrek weg te nemen?

Nog op een tweede overeenkomst met Van der Groe is te attenderen. Comrie geeft van een tweesporigheid blijk die zich ook bij Van der Groe voordoet. Enerzijds de bewogen wens: 'Och, [...] dat gij recht verlegen bij uzelfen waart', anderzijds de even bewogen stelligheid: 'Hy [Christus] is duisentmaal gewilliger, niet alleen om anderen maar u in 't bysonder, wie gy ook syt, te helpen, dan gy syt om geholpen te worden.' Van die gewilligheid geeft Comrie hoog op. In zijn uitleg van zondag 1 van de Heidelbergse Catechismus verklaart hij dat hij in de loop van zijn bediening heeft ondervonden dat het prediken van vrije genade, van het aanbod der zaligheid en van Christus' gewilligheid om zalig te maken, de meest zegenrijke manier is om de harten 'onder lieffelyke aandoeninge' te brengen. Hiermee laat Comrie zich diep in zijn hart kijken.

Polemiek

Tot slot valt nog melding te maken van de polemiek waartoe de onderhavige thematiek in de tweede helft van de achttiende eeuw heeft geleid. Terwijl de Utrechtse geletterde oefenaar Theodorus Avinck*, vriend van Comrie, een warm pleitbezorger van een welmenende aanbieding was en hij die mening ook met een keur van citaten uit Reformatie en Nadere Reformatie in geschrifte onderbouwde, werd zijn standpunt fel bestreden door onder anderen J. van Woensel, lid van de Amsterdamse gemeente. Naar diens oordeel viel een algemeen aanbod niet te rijmen met Gods particuliere predestinatie. Diverse personen mengden zich in de pennenstrijd, zonder dat die beslecht werd. Even typerend als teleurstellend is wat een zekere Gerrit Vis, een van de tegenstanders van het algemeen aanbod, schreef: 'Ik zie wel, of wy lang of kort over deze zake spreken, wy zullen het niet eens worden.' Het verloop van de geschiedenis bewijst dat Gerrit althans daarin gelijk heeft gekregen.

Balans

Als we kort de balans opmaken, valt te concluderen dat de hier besproken representatieve nadere reformatoren eenstemmig zijn in de overtuiging dat de prediking van het evangelie gekenmerkt wordt door een ruim aanbod van genade. Opmerkelijk is dat de aandacht voor dit thema in de loop van de Nadere Reformatie uitvoeriger en explicieter wordt, met name in de achttiende eeuw. Als verklaring hiervan kan, althans ten dele, de invloed van de Schotse zogeheten ‘Marrow Men’ dienen, die zich met kracht verweerden tegen de prediking van een voorwaardelijk evangelie zoals die door een neonomiaanse stroming werd gepropageerd. In ieder geval waren mannen als Van der Groe en Comrie niet alleen met ‘Marrow Men’ als de Erskines bekend, maar wisten ze zich ook aan hen verwant en schatplichtig. Zij waren zich echter allen bewust van een zekere spanning die deze overtuiging van meet af aan – al vanaf Teellinck – met zich meebracht. Al de hier geraadpleegde nadere reformatoren beseften immers dat een algemeen en onvoorwaardelijk aanbod alleen wordt aangenomen en toegeëigend in boetvaardig geloof. Dat dit evenwel geen afbreuk deed aan de ernst en ruimte van het aanbod, komt doordat zij geloofden dat de inwilliging van het aanbod geen conditie is waaraan de mens in eigen kracht voldoet, maar een ‘opgave’ die God Zelf door Zijn Geest als gave aan Zijn roep verbindt. Kortom, zij wisten dat het genade is om genade in het aanbod te ontvangen, maar dat het ook genade is om genade in de toe-eigening te aanvaarden.

Lit.: G. Voetius, *Proeve vande cracht der godtsalicheyt*, Amsterdam 1628; W. Teellinck, *Nieuwe historie van de oude mens*, Amsterdam 1623, 134a; W. Teellinck, *Huys-boeck*, Middelburg 1650, 305; W. à Brakel, *Davids hallelu-jah, ofte lof des Heeren, in den achtsten Psalm*, Leeuwarden 1681, 617 [=627]-631; H. Witsius, *Vier boecken van de verscheyden bedeelinge der verbonden Gods met de mensche*, Utrecht 1686, 318-319; J. Koelman, ‘Brief van toe-eigening aan de ge-

meinte van Sluis in Vlaanderen’, in: J. Symonds, *De staat en geneezing van een verlaten ziel*, Amsterdam 1687, 227-232; W. à Brakel, *Logike latreia, dat is redelyke godts-dienst*, I, ’s-Gravenhage 1700, 714, 723-727; J. van Lodensteyn, *De heerlykheyd van een waar christelyk leven*, Amsterdam 1711, 17, 229; A. Comrie, *Het A. B. C des geloofs, of verhandeling van de benaamingen des saligmakenden geloofs volgens de letteren van het alphabet*, Leiden 1739, 215-218; A. Comrie, *Verhandeling van eenige eigenschappen des zaligmakenden geloofs*, Leiden 1744, 387-388; Th. van der Groe, *De waarachtige bekering*, Utrecht z.j.; Th. van der Groe, *Verzameling van een tiental godvruchtige predikationen*, Rotterdam 1818, 310; Th. van der Groe, ‘Voorrede, handelend van het opregt geloovig aannemen en gebruik maken van de belofte des H. Euangeliums’, in: R. en E. Erskine, *Schatkamer van uitgelezene godgeleerde verhandelingen*, IV, Nijkerk 1861; Th. van der Groe, *Brieven*, ’s-Gravenhage 1838, 47; A. Comrie., *Verzameling van leerredenen*, I, Leiden 1749, 84; A. Comrie, *Stellige en praktikale verklaringe van den Heidelbergschen Catechismus*, Leiden 1753, 84 [=48], 489g; K. Exalto, *De roeping. Een reformatorische bezinning*, Amsterdam 1978; A. Comrie, *Twee pastorale brieven van Alexander Comrie*, Veenendaal 1985, 35-36; J. van Lodensteyn, *Overdenkingen*, J.H. van de Bank, Houten 1991, 44-45; A. de Reuver, ‘Bedelen bij de Bron’. *Kohlbrugge’s geloofsopvatting vergeleken met Reformatie en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1992; C. Harinck. *De prediking van het Evangelie. Het aanbod van genade*, Houten 2002; P. L. Rouwendal, *Het aanbod van genade*, Apeldoorn 2002; K. van der Zwaag, *Afwachten of verwachten? De toe-eigening des heils in historisch en theologisch perspectief*, Heerenveen 2003; W.J. op ’t Hof, *De theologische opvattingen van Willem Teellinck*, Kampen 2011, reg. onder roeping.

A. de Reuver

Opnieuw een indrukwekkende uitgave van de unieke encyclopedie van de Nadere Reformatie. In dit thematische deel komen maar liefst 140 onderwerpen ter sprake die niet alleen in de zeventiende en achttiende eeuw de gemoederen bezighielden, maar ook vandaag nog veelal hoogst actueel zijn. In dit deel staan de letters A t/m K, bij leven en welzijn bevat het volgende deel de overige letters van het alfabet. De tekst van deze encyclopedie is voor iedere geïnteresseerde goed toegankelijk.

De bestudering van de Nadere Reformatie heeft zich lang gericht op de kerkhistorische en biografische aspecten van deze beweging. Maar de tijd is nu gekomen om ook systematisch de oogst binnen te halen: hoe hebben nadere reformatoren gedacht over allerlei theologische thema's, zoals de christologie, de kenmerken(prediking), maar ook: wat was hun visie op de geneeskunde, boekillustraties en dergelijke. Deze delen van de ENR bieden voor het eerst een omvattend overzicht van thema's en ideeën die de Nadere Reformatie van belang achtte. Een gebeurtenis die beslist een belangrijke stimulans betekent voor verder onderzoek!

PROF. DR. A. BAARS

De Encyclopedie Nadere Reformatie geeft een breed zicht op de personen en themata die bij de historische Nadere Reformatie en het Gereformeerde Piëtisme in Nederland een rol speelden. In dit thematische deel worden vele onderwerpen goed leesbaar behandeld door tientallen deskundige auteurs uit verschillende disciplines. De keuze van de onderwerpen is breed. Aan de orde komen zowel de piëtistische aspecten als de variëteit of zelfs tegengestelde benaderingen van deze onderwerpen. Dat maakt ook dit deel van de ENR aantrekkelijk voor een brede groep kerkhistorici en een geïnteresseerd publiek.

DRS. F.W. HUISMAN